

УДК 904(476)

DOI 10.52928/2070-1608-2026-77-1-10-13

ЗНАХОДКІ ПЛІНФЫ НА ТЭРЫТОРЫІ ПОЛАЦКА

А.Л. КОЦ

(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт імя Еўфрасінні Полацкай)

У артыкуле прадстаўлены аналіз археалагічных даследаванняў, падчас якіх быў зафіксаваны будаўнічы матэрыял у слядах разбурэння помнікаў мураванага дойлідства, комплексы гаспадарчага прызначэння, зробленыя з плінфы ці з выкарыстаннем плінфы, месцы канцэнтрацыі знаходак старажытнай цэгля і інш. Усе знаходкі непарыўна звязаны з помнікамі мураванага дойлідства XI–XII стст. на тэрыторыі Полацка. Аўтарам абагулены ўсе вядомыя матэрыялы, якія датычацца масавых знаходак будаўнічага матэрыялу, у першую чаргу, плінфы. Галоўным чынам звяртаецца ўвага на месцы, дзе не былі зафіксаваны рэшткі мураваных аб'ектаў, а знаходкі будаўнічага матэрыялу адрасуюць да падобных комплексаў. Зроблены папярэднія высновы аб размяшчэнні новых помнікаў архітэктуры. Даследчыкам прапанаваны перспектыўныя месцы для правядзення археалагічных даследаванняў, дзе можна выявіць новыя аб'екты дойлідства XI–XII стст. Аналіз знаходак плінфы дазваляе больш шырока раскрыць патэнцыял полацкага мураванага дойлідства.

Ключавыя словы: археалогія Беларусі, мураваныя помнікі, храм, царква, пляма разбурэння, будаўнічыя матэрыялы, плінфа, тапаграфія Полацка.

Уводзіны. Знаходкі плінфы і іншых будаўнічых матэрыялаў мураваных помнікаў у старажытнарускіх гарадах у пластах Ранняга Сярэднявечча з'яўляюцца даволі значнымі. Яны адрасуюць даследчыкаў адразу да існавання ў горадзе, найперш, каменных цэркваў або іншых будынкаў, што адразу паказальна для статуса горада, які меў значныя эканамічныя магчымасці. Для X–XI стст. такіх гарадоў няшмат, але ў XII – першай палове XIII ст. іх колькасць значна павялічваецца. У цэнтрах, дзе фарміруюцца ўласныя архітэктурныя традыцыі, цэркваў магло быць больш за дзясятка. Да знаходак будаўнічага матэрыялу варта адносіць плінфу, будаўнічы камень (ці блокі), вапнавую рошчыну, як правіла, з дабаўкай бітай цэгля (цамянку), а таксама фрагменты тынкоўкі (у тым ліку з фрэскавым жывапісам), пліткі падлогі, смальту, фрагменты ці цэлыя лісты свінцовага пакрыцця даху і інш. Безумоўна, большасць дадзеных артэфектаў знаходзяцца ў непасрэднай блізкасці да таго ці іншага храма, які зараз разбураны або значна перабудаваны.

У Полацку захаваліся толькі адзін помнік старажытнарускага дойлідства – Спаса-Праабражэнскі храм Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра, і той значна пацярпеў на працягу свайго існавання. Іншыя храмы цалкам разбураны або моцна перабудаваны, як Сафійскі сабор. Далей мы не будзем спыняцца на характарыстыцы слядоў разбурэння і будаўнічым матэрыяле ўжо вядомых помнікаў мураванага дойлідства, якіх на сённяшні дзень зафіксавана не менш 11 (10 храмаў і церам), а звернемся да матэрыялаў мала вядомых. Яны з'яўляюцца сведчаннем іншых архітэктурных аб'ектаў і дазваляюць нам больш шырока раскрыць патэнцыял полацкага мураванага дойлідства.

Асноўная частка. У апошнія дзесяцігоддзе ў Полацку значна пашырыліся даследаванні помнікаў архітэктуры XI–XII стст. Гэта звязана з буйнамаштабнымі працамі ў цэнтры горада (рэканструкцыя карпусоў былой бальніцы на Верхнім замку, замена і пракладка новых камунікацый, узвядзенне новых будынкаў і інш.), з рэстаўрацыйнымі працамі Спаса-Праабражэнскага храма і іншай дзейнасцю Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра, мэтанакіраванымі даследаваннямі (вывучэнне храмаў Бельчыцкага манастыра, абследаванне Сафійскага сабора і інш.). Разам з гэтым праводзіцца і больш дэталёвы аналіз будаўнічых матэрыялаў. Адкрыцці дазваляюць выяўляць новыя дэталі архітэктурных традыцый Полацка. Рознабаковае вывучэнне будаўнічых матэрыялаў, у тым ліку з раскопак папярэднікаў, дазваляе нам меркаваць аб размяшчэнні на тэрыторыі Полацка невядомых на сённяшні дзень помнікаў архітэктуры старажытнарускага часу.

Падчас археалагічных даследаванняў на Верхнім замку ў 2019–2022 гг. была сабрана багатая калекцыя археалагічных артэфектаў з розных помнікаў архітэктуры XI–XII стст.: з Сафійскага сабора, храма на дзядзінцы, храма пры могілках, з царквы ля Чырвонай бальніцы, знаходкі з плямы будаўнічага смецця ў прыватным сектары, з Княжаскага церама [7], плінфа з раскопа 5У [6, с. 147]. Аналіз асноўнага будаўнічага матэрыялу – плінфы – дазваляе выказаць меркаванне аб размяшчэнні невядомых дагэтуль помнікаў архітэктуры. Так, былі вызначаны тры плямы разбурэння, якія належаць асобным помнікам мураванага дойлідства¹. Адно з іх – гэта пляцоўка каля гарадскіх могілак XI–XIII стст. на Верхнім замку. Па знешнім характары і параметрычных даных плінфа з дадзенага месца вельмі падобная на цэглу з храма на дзядзінцы, але аддаленасць аб'ектаў, лакалізацыя побач з могілкамі і іншыя дэталі дазваляюць меркаваць, што гэта розныя пабудовы. Пляма са слоем разбурэння магутнасцю 0,3–0,5 м была зафіксавана побач з Чырвонай бальніцай. Плінфа мае адрозненне па параметрычных даных у параўнанні з іншымі знаходкамі на Верхнім замку. Па наяўнасці фрагментаў фрэсак у пласце вапны мы можам выказаць думку, што на дадзеным месцы знаходзілася менавіта старажытная царква. Невялікая пляма вапны з

¹ Апісанне дадзеных аб'ектаў ужо было прадстаўлена ў асобнай публікацыі [7], таму ў дадзеным матэрыяле не будзем падрабязна спыняцца на азначаным пытанні.

кавалкамі плінфы была зафіксавана ў межах сучаснага прыватнага сектара на Верхнім замку, але вызначаць яе як след асобнага помніка не мэтазгодна. Дадзенае месца з'яўляецца перспектыўным для далейшага археалагічнага вывучэння старажытнай архітэктуры.

Археалагічныя даследаванні С.В. Тарасова на Верхнім замку, на захад ад Сафійскага сабора, у 1991, 1993 гг. дазволілі выявіць рэшткі падмуркаў былога базальянскага кляштара. Падчас яго будаўніцтва ў сярэдзіне XVIII ст. была шырока ўжыта плінфа. Даследчыкам вызначана, што дадзеная плінфа з'яўляецца будаўнічым матэрыялам з разбуранага Сафійскага сабора [11]. Тым не менш, варта больш шчыльна звярнуць увагу на гэтыя знаходкі, бо вядома, што ўзвядзенне асноўнага аб'ёма храма і галерэй (прыбудоў) адбывалася ў розны час з удзелам розных майстроў, таму і плінфа з розных частак комплекса адрознівалася [1, с. 6–7]. Рознабаковы аналіз плінфы з раскопак базальянскага кляштара раскрые дадатковыя дэталі ўзвядзення Сафійскага сабора, а таксама дазволіць больш дакладна вызначыць характар разбурэння галерэй і ўсяго комплекса.

Акрамя пералічаных аб'ектаў на Верхнім замку, археалагічнае абследаванне мясцовасці і нагляды за будаўнічымі працамі дазволілі выявіць канцэнтраваны старажытнай цэгла ў іншых месцах горада. Тут варта звярнуць увагу на вынікі раскопак першапачатковага гарадзішча. Раскопкі 2007 г. пад кіраўніцтвам Д.У. Дука дазволілі зафіксаваць больш за 900 фрагментаў плінфы (паводле калекцыйнага вопісу масавых знаходак) [4], але большасць кавалкаў не вызначаюць нават таўшчыню цэгля. Адзіночныя экзэмпляры маюць памер таўшчыні ў дыяпазоне 2,5 – 4,0 см [3, с. 263]. Таўшчыня большасці знаходак вагаецца ў межах 3,2 – 3,6 см. Некалькі артэфектаў на поўную шырыню былі зафіксаваны толькі ў наглядзе І.У. Магалінскага ў 2023 г. Знешнія прыкметы і памеры дазваляюць засведчыць, што плінфа з гарадзішча па параметрычных даных падобная да полацкай плінфы. Акрамя старажытнай цэгля, у раскопе была выяўлена смальта (5 фрагментаў), кавалкі свінца, у тым ліку пласціны, скручаныя ў трубочку [3, с. 263]. Таксама багатая калекцыя археалагічных артэфектаў царкоўнага начыння (дэталі кітнага крыжа, хораса, крыж-энкаліпід і інш.) дазволіла аўтару даследаванняў выказаць меркаванне аб наяўнасці тут яшчэ аднаго мураванага храма [3, с. 263].

Неаднаразова даследчыкамі фіксаваліся знаходкі плінфы на тэрыторыі былой станцыі Юных натуралістаў (вул. Тусналобай-Марчанка-2) ва ўсходняй частцы Вострава (Астраўскога пасада), дзе цяпер размешчаны гарадскі парк. Упершыню тут знаходкі старажытнай цэгля адзначыў Г.В. Штыхаў у шурфе, зробленым у 1961 г. Пазней старажытная цэгла была выяўлена ў шурфах С.В. Тарасова 1987–1988 гг. і М.В. Клімава 1996 г. [5, с. 46], але гэта былі пераважна дробныя фрагменты на поўную таўшчыню і сколы. Іх таўшчыня дасягае 3,8 см [5, с. 48]. Сведчанні пра пляму разбурэння ці пласт будаўнічага смецця няма. Шэраг знаходак плінфы дазваляюць дапусціць размяшчэнне тут мураванага храма. Усе даследчыкі адрасуюць яго да манастыра Іаана Прадцечы, які досыць шырока вядомы па пісьмовых крыніцах з сярэдзіны XIV ст. [2, с. 443; 11, с. 74]. Тым не менш, падчас археалагічнага нагляду за пракладкай электрасеткі на ўсёй тэрыторыі парка ў 2025 г. (кіраўнік прац І.У. Магалінскі) былі выяўлены толькі фрагменты тонкай цэгля, знешне падобнай да плінфы. Яна вядомая па іншых раскопках на левым беразе Дзвіны ў межах Полацка (Экіманскі пасада, Астраўскі пасада) і датуецца перыядам не раней канца XVI – XVII стст. Пракладзеныя тарнішэі ва ўсходняй частцы былога Астраўскога пасада, як і раней, не дазволілі вызначыць слядоў разбурэння мураванай пабудовы. Такім чынам, на сённяшні дзень пытанне аб наяўнасці каменнай пабудовы манастыра Іаана Прадцечы застаецца адкрытым.

Цікавым месцам з'яўляецца скрыжаванне вуліцы Міхайлаўскай і завулка Мельнічнага на тэрыторыі былога Запалоцкага пасада. Ёсць сведчанні, што пад домам на азначаным скрыжаванні захаваліся фрагменты кладак з плінфы. Таксама побач на прысядзібных участках фіксаваліся асобныя знаходкі плінфы з вапнавай рошчынай [9]. Па знешніх прыкметах дадзеная плінфа не адрозніваецца ад агульнай масы старажытнай полацкай цэгля. Яна зроблена ў раз'ёмнай форме і мае таўшчыню ў дыяпазоне 2,5 – 3,5 см. Дробнафарматныя плінфы ў шырыню дасягаюць памера 14,5 см. Дадзенае месца з'яўляецца вельмі перспектыўным у плане выяўлення яшчэ аднаго помніка мураванага дойлідства.

Два каменныя храмы на тэрыторыі Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра з'яўляліся выразнымі дамінантамі мясцовасці над Палатой. Будаўніцтва, а пасля – разбурэнне храма-пахавальні, як і галерэй Спаса-Праабражэнскага харма, прывялі да шырокага распаўсюджвання плінфы на пляцоўцы манастыра. Асобныя артэфекты былі зафіксаваны больш чым за 100 м на паўднёвы захад ад Спаскай царквы. Калі па параметрычных даных яны маюць падабенства з плінфай асноўнага аб'ёму азначанага храма, то фізічныя характарыстыкі ў пэўнай ступені адрозніваюцца, што дазваляе паставіць пытанне пра паходжанне плінфы, выяўленай на тэрыторыі манастыра.

Каля скрыжавання вуліц Войкава і Талстога на пляцоўцы Вялікага пасада падчас нагляду А.А. Салаўёвым была сабраная багатая калекцыя плінфы без слядоў рошчыны [8, с. 81–82]. Знаходкі плінфы таксама зафіксаваны ўздоўж вуліцы Войкава падчас нагляду І.У. Магалінскага за будаўнічымі працамі па рэканструкцыі Дома афіцэраў (вул. Талстога-8) у 2024 г. На азначаным месцы зафіксавана печ па абпалу плінфы, шмат бракаванага матэрыялу, перапаленая плітка падлогі [8, с. 82]. Дадзеную пляцоўку можна ахарактарызаваць як месца вытворчасці будаўнічых матэрыялаў. Аналіз плінфы вызначае яе асаблівасці, якія не маюць падабенства з цэглай іншых вядомых і мяркуемых каменных пабудоў. Можна дапусціць, што тут адбывалася вытворчасць, у першую чаргу, плінфы для яшчэ аднаго мураванага помніка, які на сённяшні дзень невядомы і мог размяшчацца недзе побач з указанай лакалізацыяй.

Плінфа з'яўляецца частай знаходкай у розных раскопах розных частак горада. Тут цэгла выступае рэдкімі экзэмплярамі або захоўваецца сканцэнтравана, але яна ўжо не з'яўляецца будаўнічым матэрыялам па прызначэнні да помнікаў архітэктуры. Такія знаходкі можна патлумачыць мэтанакіраваным гаспадарчым выкарыстаннем

плінфы. Паколькі ў Полацку было шмат старажытных мураваных храмаў, то пасля іх разбурэння старажытную цэглу насельніцтва вельмі актыўна выкарыстоўвала пад уласныя патрэбы, таму плінфа сустрэта шмат у якіх раскопках з цэнтральнай часткі горада (даследаванні на цэнтральнай плошчы, раскопкі на тэрыторыі Ніжняга замка і інш). Знаходкі плінфы сустракаюцца ва ўсходняй частцы Запалоцкага пасада. Адзіночная знаходка фрагмента плінфы з ювелірнай майстэрні на Запалоцкім пасадзе (даследаванні аўтара на раскопе 5 у 2013 г.) вызначаецца яе выкарыстаннем у канструкцыі печы. Для Полацка можна прывесці дастаткова іншых прыкладаў будаўніцтва печаў з плінфы або выкарыстання для гэтага асобных фрагментаў. Так, некалькі печаў было выяўлена ў раскопе 5У ў 2021–2022 гг. на Верхнім замку [6, с. 147]. Гліняныя печы з выкарыстаннем плінфы выяўлены і ў раскопах 2 і 3 (1959–1962 гг.) на Верхнім замку [13, с. 40]. Яшчэ адна печ з плінфы была знойдзена ў раскопе 1987–1988 гг. С.В. Тарасава на цэнтральнай плошчы [11]. Натуральна, што пры вытворчасці плінфы пасля абпалу атрымлівалася шмат бракаваных экзэмпляраў: частка бракавалася перапалам, некаторыя плінфы паміж сабою моцна спайваліся пад уздзеяннем высокіх тэмператур, частка цаглін наўпрост ламалася. Відавочна, што дадзены будаўнічы матэрыял шырока разыходзіўся ў побытавае карыстанне мясцовага насельніцтва. Такі матэрыял быў шырока прадстаўлены ў раскопе 5У на Верхнім замку ў пластах XII ст. [6, с. 147]. За 70 м на паўночны ўсход ад раскопа 5У (тэрыторыя лакалізацыі станцыі хуткай дапамогі былой бальніцы) падчас даследаванняў аўтара ў 2016 г. была сабрана калекцыя фрагментаў старажытнай цэглы, якая перавышае 60 адзінак. Па знешніх прыкметах і форме плінфа больш грувазкая і адрозніваецца ад іншых вядомых знаходак сваёй таўшчынёй. Дадзеныя абставіны могуць адрасаваць да яшчэ аднаго невядомага помніка каменнага дойлідства на тэрыторыі Верхняга замку.

Заклучэнне. Такім чынам, плінфа з'яўляецца вельмі распаўсюджаным артэфактам сярод матэрыялаў археалагічных раскопак і даследаванняў. Можна засведчыць, што распаўсюджанасць старажытнай цэглы ў Полацку была вельмі высокай, бо бадай што ў кожным раскопе даследчыкі ў розныя часы выяўлялі азначаныя знаходкі. Плямы разбурэння або канцэнтрацыі знаходак дазваляюць вызначаць месцы магчымага існавання невядомых на сённяшні дзень помнікаў архітэктуры. Так, налічваецца не менш 10 плямаў з канцэнтрацыяй плінфы. Знаходкі старажытнай цэглы з аб'ектаў гаспадарчага прызначэння, плям разбурэння, адзіночныя артэфакты патрабуюць больш дасканалы вывучэння, што дазволіць адказаць на пытанні іх паходжання і датавання. Гэта дасць дадатковую інфармацыю пра існаванне, перабудовы і знішчэнне мураваных помнікаў Полацка XI–XII стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Булкин В.А. Отчёт об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающей к нему территории в 1978 г. // Фонд археологической научной документации Центрального научного архива НАН Беларуси. – Д. № 594.
2. Варонин В.А. Храмовое и монастырское строительство в XIII–XVI вв. // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв. / О.Н. Левко [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О.Н. Левко. – Минск: Беларус. навука, 2012. – С. 437–444.
3. Дук Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы ў 2007 г. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V Міжнар. навук. канф., 24–25 кастр. 2007 г. / уклад. Т.А. Джумантаевай. – Полацк: ППГКМЗ, 2009. – С. 255–278.
4. Дук Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на полацкім гарадзішчы ў 2007 г. У 2 ч.: Ч. 1. Тэкст // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі. – Спр. № 2537.
5. Клімаў М.В. Археалагічныя працы 1996 года на Востраве ў Полацку // Acta archaeologica Albaruthenica – Вып. 5 / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Минск: І.П. Логвінаў, 2009. – С. 46–53.
6. Клімаў М.В. Папярэднія вынікі археалагічных раскопак 2021 – 2022 гг. ва ўсходняй частцы Верхняга замка г. Полацка // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VIII Міжнар. навук.-практ. канф., 1–2 ліст. 2022 г. / уклад. Т.У. Явіч. – Полацк: Полацк. кніж. выд-ва, 2022. – С. 140–152.
7. Коц А.Л., Магалінскі І.У., Кенько П.М. Сляды разбурэння мураваных будынкаў XI–XIII стст. на Верхнім замку старажытнага Полацка // Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. А, Гуманитарные науки. – 2023. – № 2(67). – С. 13–18. DOI: <https://doi.org/10.52928/2070-1608-2023-67-2-13-18>.
8. Соловьёв А.А. Итоги археологического надзора за строительными работами по ремонту теплотрассы на ул. Войкова, в районе домов №№ 1–5 в г. Полоцке (изучение культурного слоя северо-западной части Великого посада) // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі: (па выніках навукова-даследчай работы супрацоўнікаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка ў 2022 г.), Полацк, 23 лют. 2023 г. / Гордз. дзярж. ун-т ім. Янкі Купалы; Нац. Полац. гіс.-культ. музей-запаведнік / навук. рэд. Т.А. Джумантаева; уклад. Т.У. Явіч. – Гродна: ГрДУ, 2025. – С. 77–85. – DOI: <https://doi.org/10.52275/PM2023-77-85>.
9. Соловьёв А.А. Наблюдения за земляными работами на территории строительства дома по ул. Краснова, 12 в г. Полоцке в 2012 г. // МАБ. – 2014. – № 25. – С. 360–364.
10. Тарасаў С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. – Минск: Беларус. навука, 1998. – 183 с.
11. Тарасов С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1988 г. // Фонд археологической научной документации Центрального научного архива НАН Беларуси. – Дело № 1084.
12. Штыхов Г.В. Древнеполоцкое каменное зодчество // Белорусские древности: докл. к конф. по археологии Белоруссии (Минск, янв.-февр. 1968 г.) / под ред. В.Д. Будько и др. – Минск, 1967. – С. 262–297.
13. Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.). – Минск: Наука и техника, 1975. – 136 с.

Паступіў 09.12.2025

НАХОДКИ ПЛИНФЫ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛОЦКА**А.Л. КОЦ***(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)*

В статье представлен анализ археологических исследований, во время которых был зафиксирован строительный материал со следов разрушения памятников каменного зодчества, комплексы хозяйственно-общественного назначения, сооруженные из плинфы или с её использованием, места концентрации находок древнего кирпича и др. Все находки связаны с памятниками каменного зодчества XI–XII вв. на территории Полоцка. Автором обобщены все известные материалы, которые касаются массовых находок строительного материала, в первую очередь, плинфы. Автор обращает внимание на места с подобными находками, где не были зафиксированы остатки каменных построек, но находки строительного материала адресуют к подобным комплексам. Сделаны предварительные обоснования о размещении новых памятников архитектуры. Исследователем предложены перспективные места для проведения археологических исследований, где можно найти новые объекты зодчества XI–XII вв. Анализ находок плинфы позволяет более широко раскрыть потенциал полоцкого каменного строительства.

Ключевые слова: археология Беларуси, каменные памятники, храм, церковь, пятно разрушения, строительные материалы, плинфа, топография Полоцка.

PLINTH FINDS IN THE TERRITORY OF POLOTSK**A. KOTS***(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)*

This article presents an analysis of archaeological research that has documented building materials from destroyed stone monuments, commercial complexes, and sites where plinth are concentrated. All finds are associated with stone architecture monuments of the 11th – 12th centuries in the territory of Polotsk. The author summarizes all known materials related to the mass finds of plinth bricks. Attention is drawn to sites with finds of ancient bricks where the remains of stone buildings were not previously recorded. Based on such finds, stone structures may be discovered there in the future. The researcher suggests promising locations for archaeological research, where new architectural objects from the 11th – 12th centuries may be discovered. Analysis of plinth finds allows for a more comprehensive understanding of the potential of Polotsk stone construction.

Keywords: archeology of Belarus, stone monuments, temple, church, destruction site, building materials, plinth, topography of Polotsk.